

Кононенко В. В.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри права і публічного управління
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УРСР У ДОБУ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РР.)

CONSTITUTIONAL PROCESS IN THE USSR DURING THE CRISIS OF THE SOVIET SYSTEM (SECOND HALF OF THE 1960's – FIRST HALF 1980's)

У статті на основі широкого кола історичних та юридичних джерел здійснено аналіз конституційних процесів в УРСР у добу кризи радянської системи (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Дослідження проведено з урахуванням загальних тенденцій радянського конституціоналізму зазначеної доби. У роботі проаналізовані також партійні документи, які завжди були ідеологічною основою юридичних процесів у СРСР та УРСР. Автором здійснено дослідження закріплення ідеологеми про розвинутий соціалізм у Конституції УРСР 1978 р. та імплементації в конституційне законодавство республіки основних міжнародних прав та свобод, які були ратифіковані СРСР та УРСР як суб'єктами міжнародного права. У роботі також проаналізовано конституційні основи системи державної влади в республіці. Проаналізовано основні нормативно-правові акти, які визначали основні напрями та принципи діяльності вищих, центральних та місцевих органів державної влади, їх компетенцію та повноваження.

Наголошено, що в Конституції УРСР 1978 р. не знайшла своє відображення низка міжнародних основоположних прав, серед них одне із центральних міжнародних прав – право на життя. В умовах існування однопартійної системи та радянського авторитарного режиму не була можливою також реалізація політичних прав та свобод та більшої частини особистих прав та свобод.

Вказано, що Конституція УРСР 1978 р. не вносила суттєвих змін у структуру та повноваження вищих, центральних та місцевих органів державної влади. Акцентовано на тому, що в процесі конструкції системи державної влади Основний Закон республіки не брав за основу принцип поділу влад, не створював системи стримування та противаг, встановлював жорстку вертикальну субординацію органів влади. Місцеві органи влади хоч і мали певні елементи місцевого самоврядування, загалом були позбавлені принципів децентралізації та справжнього народовладдя, перебували під партійним керівництвом.

Автором наголошено, що конституційні процеси в республіці в зазначений період не були самостійними та перебували перед жорстким ідеологічно-партійним контролем комуністичної партії.

Ключові слова: СРСР, УРСР, конституційний процес, Конституція, 1978 р., криза радянської системи.

The article analyzes the constitutional processes in the Ukrainian SSR during the crisis of the Soviet system (the second half of the 1960s – the first half of the 1980s) on the basis of a wide range of historical and legal sources. The study was conducted taking into account the general trends of Soviet constitutionalism of the time.

The paper also analyzes party documents, which have always been the ideological basis of legal processes in the USSR and the Ukrainian SSR. The author researches the consolidation of the ideology of advanced socialism in the Constitution of the USSR in 1978 and the implementation in the constitutional legislation of the republic of fundamental international rights and freedoms, which were ratified by the USSR and the USSR as subjects of international law. The paper also analyzes the constitutional foundations of the system of state power in the republic. The main normative-legal acts, which determined the main directions and principles of activity of higher, central and local bodies of state power, their competence and powers, are analyzed.

It is emphasized that the Constitution of the USSR in 1978 did not reflect a number of fundamental rights, among them one of the central international rights – the right to life. Under the existence of a one-party system and a Soviet authoritarian regime, it was also impossible to exercise political rights and freedoms and most personal rights and freedoms.

It is stated that the Constitution of the USSR in 1978 did not make significant changes in the structure and powers higher, central and local authorities. Emphasis is placed on the fact that in the construction of the system of state power the Basic Law of the republic did not take as a basis the principle of separation of powers, did not create a system of checks and balances, established a rigid vertical subordination of authorities. Although local authorities had some elements of local self-government, but, in general, the basic principles of decentralization and genuine popular governance were violated. They were under party leadership.

The author emphasizes that the constitutional processes in the republic during this period were not independent for center and were subject to strict ideological and party control of the Communist Party.

Key words: USSR, USSR, constitutional process, Constitution, 1978, crisis of the Soviet system.

Постановка проблеми. З другої половини 1960-х рр. УРСР, як і СРСР, вступила в добу наростаючої кризи радянської системи. Встановлений авторитарний консервативний режим вплинув на усі сфери суспільного життя, у тому числі, й на правові процеси у республіці. Остання радянська Конституція УРСР 1978 р., з одного боку, стала за формою основою конституційного втілення нових ідеологем, з іншого – вперше закріпила низку міжнародних

норм, що стало закономірним результатом періоду «розрядки» у відносинах між СРСР та Заходом.

Мега статті – на основні широкого кола історично-юридичних джерел проаналізувати конституційні процеси в УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботі проаналізовано наукові доробки вітчизняних та зарубіжних дослідників конституційних

процесів у СРСР та України. Радянський конституціоналізм та правові процеси в значенні період досліджували О. Мироненко, В. Гончаренко, А. Медушевський, Н. Хома, А. Медвідь, С. Кісс, Н. Пустовіт. Джерельною базою роботи стали партійні документи, нормативно-правові акти СРСР та УРСР, які відображали конституційні процеси в республіці в зазначений період.

Основний зміст роботи. До 1978 р. в УРСР діяв Основний Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. З усуненням від влади першого секретаря ЦК КПРС, голови Ради Міністрів СРСР М. Хрущова в Радянському Союзі встановлюється авторитарний консервативний режим, який тривав до середини 1980-х рр. та ґрунтувався на збереженні сталінської моделі соціалізму без диктатури і масового терору. На початку цього періоду активних законотворчих конституційних процесів не відбувалося. Із другої половини 1960-х до кінця 1970-х рр. він був переважно спрямований на внесення змін до чинної Конституції УРСР 1937 р., які стосувалися здебільшого утворення, реорганізації, припинення діяльності органів виконавчої влади та закріплення змін у системі союзно-республіканських та республіканських Міністерств Української РСР, які визначалися статтями 48 та 49 Основного Закону.

Український, як і всесоюзний конституціоналізм, повною мірою залежав від політичних процесів у країні та планів і завдань, поставлених Комуністичною партією Радянського Союзу. На XXI з'їзді КПРС тодішній перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, дотримуючись одного з основоположних принципів наукового комунізму про дві фази комуністичного суспільства (соціалізм та комунізм), проголосив про успішне завершення першої фази – побудови соціалізму та поставив амбітні плани щодо реалізації наступного етапу – побудови комунізму. У виступі на з'їзді М. Хрущов заявив, що «побудувавши соціалістичне суспільство, радянський народ вступив у новий етап історичного розвитку, коли соціалізм переростає в комунізм» [1, с. 84]. Новий етап мав цілком реальні терміни – 1959–1965 рр. – семирічний план «грандіозного комуністичного будівництва», а в перспективі найближчих 15 років – вихід на перше місце у світі за загальним об'ємом виробництва, виробництвом продукції на душу населення та утвердженням матеріально-технічної бази комунізму [2, с. 170]. Дещо корегувала терміни переходу до комунізму III Програма КПРС, яка була прийнята XXII з'їздом КПРС у 1961 р. За нею СРСР протягом 1961–1970 рр. мав створити матеріально-технічну базу комунізму та перевершити за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США, а протягом 1971–1980 рр. радянське суспільство мало впритул підійти до реалізації принципу розподілу за потребами до єдиної загальнонародної власності, що означатиме, що комуністичне суспільство в основному побудовано [3, с. 276].

Провал амбітних планів та загострення соціально-економічної кризи спонукало нове радянське керівництво до корекції проголошених планів та пошуку нових ідеологічних принципів прогресу радянського суспільства. Новий Генеральний секретар КПРС Л. Брежнев у доповіді на урочистостях із нагоди 50-річчя Жовтневої революції заявив про вступ СРСР в етап розвинутого соціалізму, а пізніше тезу «про розвинуте соціалістичне суспільство» повторив у «Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу» [4, с. 62]. Саме під цю ідеологічну основу розроблялася нова Конституція СРСР 1977 р.

Нова Конституція СРСР була прийнята позачерговою сьомою сесією дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 р. Вона не тільки закріпила тезу про «розвинуте соціалістичне суспільство» як «закономірний етап на шляху до комунізму», а й стала юридичною основою конституційних процесів в союзних республіках [5, с. 7–8]. Порівняно з попередніми радянськими конституціями робота над Основним Законом СРСР 1977 р. тривала п'ятнадцять років (рішення про її розробку було прийняте Верховною Радою СРСР ще 25 квітня 1962 р.) [6, с. 149]. На цей процес вплинули і зміна вищого керівництва в СРСР, і корегування курсу розвитку держави, і зовнішні політичні процеси. Так, на нашу думку, розділ «Держава та особистість», був включений до Конституції СРСР як наслідок прийняття у 1960–1970-х рр. цілої низки міжнародних нормативно-правових актів щодо прав людини, головним серед яких є Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. (Гельсінкський акт), де Радянський Союз взяв на себе зобов'язання не тільки дотримуватися спільних принципів політики безпеки та співробітництва (наприклад, принципів суверенності та поваги прав один одного, незастосування сили чи погрози силою, непорушності кордонів і територіальної цілісності держав, мирного врегулювання спорів), а й дотримуватися принципів поваги до прав людини та її основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань [7]. О. Мироненко вважає, що нова конституція СРСР та конституція УРСР стала наслідком проголошення тези, що диктатура пролетаріату виконала своє завдання. Саме принцип «диктатури пролетаріату», на його думку, став причиною відмежовування від КПРС не лише соціал-демократів, а й комуністичних і робітничих партій, які підтримували зв'язки з КПРС [9, с. 42].

На підставі Основного Закону СРСР 1977 р. була прийнята Конституція УРСР 1978 р. Преамбула Основного Закону закріплювала ідеологічно-політичні принципи функціонування УРСР та в основному повторювала положення преамбули Конституції СРСР. Тези про «побудоване розвинуте соціалістичне суспільство», «нову історичну спільність людей – радянський народ», «возз'єднався в єдиній Радянській соціалістичній державі» стали основою життя в республіці в наступні десятиліття [7].

У Розділі I. «Основи суспільного ладу і політики Української РСР» закріплювалися політична та еко-

номічна основа УРСР, принципи соціального розвитку та розвитку культури, зовнішньополітичної діяльності і захисту соціалістичної Вітчизни. Українська Радянська Соціалістична Республіка проголошувалася «соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей» [10]. Вперше на конституційному рівні було проголошено, що влада в республіці належить народу. Народ здійснював державну владу через Ради народних депутатів, які становили політичну основу Української РСР (ст. 2). Це цілком вписувалось у тезу про будівництво в республіці розвинутого соціалізму. Зауважимо, що попередні основні закони України надавали владу лише окремим групам населення залежно від завдань та етапу утвердження принципів соціалізму та комунізму. Так, Конституція УСРР 1919 р. визначала республіку як «диктатуру працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства». Конституція УРСР 1929 р. проголошувала Українську республіку «соціалістичною державою робітників та селян». Повторювала це положення й Конституція України 1937 р.

Організація і діяльність Радянської держави будувалася на основні принципі демократичного централізму – «виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих». Комуністична партія Радянського Союзу проголошувалася керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій [7]. Варто зауважити, що у главі 3 «Соціальний розвиток і культура» знайшли відображення головні ідеї соціальної держави та принципи соціальної політики. Н. Хома вважає, що в цей період були задекларовані основні засади соціального забезпечення: загальність соціального забезпечення, різноманітність видів обслуговування, забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги за рахунок державних та громадських коштів [12, с. 191].

Новим для Конституції УРСР став розділ II «Держава і особа». У ньому фактично вперше для українського радянського конституціоналізму було продубльовано міжнародну систему класифікації видів прав та свобод, що склалася на цей період. Так, ст. 38 закріплювала за громадянами Української РСР соціально-економічні, політичні та особисті права та свободи. Окремі статті декларували культурні права та свободи громадян. Загалом у Конституції знайшли своє відображення основні права, які були задекларовані Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, та були ратифіковані Указом Президії Верховної ради УРСР 19 жовтня 1973 р. [13]. Серед них – право на працю, право на відпочинок, право на охорону здоров'я, право на матеріальне забезпечення в старості в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, право на житло, право на освіту, право на користування досягненнями куль-

тури, право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення, свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій недоторканність особи, недоторканність житла, право на особисте життя громадян, тасмницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, свободу совісті тощо (ст.ст. 38–56) [8]. Варто зауважити, що, на думку окремих дослідників, суттєві зміни в конституційному процесі, насамперед, у сфері декларування ідеї рівності громадян та проголошення основних прав, свобод та обов'язків наштовхнулися на шалену опозицію консерваторів. Вони вбачали тут не тільки поступки критикам радянського режиму, а й ідеологічну диверсію, повну відмову від лаконічного стилю Конституції СРСР 1936 р. [6, с. 150]. Через це в Конституції не знайшла відображення низка міжнародних основоположних прав. Наприклад, ні у Конституції СРСР 1977 р., ні у Конституції УРСР 1978 р. не були зафіксовані права щодо гарантій неможливості катування чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання, використання примусової чи обов'язкової праці. Також не були гарантовані права особи при арешті, права на вільне пересування і свобода вибору місця проживання тощо. Саме відсутність ратифікованих міжнародних норм та механізму реалізації права вільного виходу із СРСР, що було проголошене у ст. 69, стали одними з головних причин критики положень Конституції правозахисниками. Значна частина норм, що декларували права та свободи, й надалі залишалися декларативними. Так, в умовах існування однопартійної системи та радянського авторитарного режиму складно уявити реалізацію політичних прав та свобод та більшої частини особистих прав та свобод, а таке основоположне міжнародне право як «право на життя», взагалі не знайшло свого відображення в Основному Законі республіки. Цілком погоджуємося з твердженням А. Медвідя: «Приписи Конституції УРСР 1978 року не лише суттєво обмежували значну частину загально визнаних невід'ємних прав та свобод людини, а й узагалі не закріплювали цілої низки прав та свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, а також чинними на той час додатковими протоколами до неї» [14, с. 57].

Конституція УРСР 1978 р. не вносила суттєвих змін у структуру та повноваження вищих, центральних та місцевих органів державної влади. Найвищим органом державної влади Української РСР залишалася Верховна Рада Української РСР у складі 650 депутатів. Проте, навіть незважаючи на те, що Верховна Рада УРСР виконувала традиційні парламентські функції: законодавчу, представницьку, установчу, контрольну, бюджетно-фінансову та зовнішньополітичну, на думку окремих дослідників, напрями роботи парламенту з реалізації цих функцій переважно не відповідали світовим демократичним тенденціям діяльності парламенту. Проявлялося це, у першу чергу, в існуванні та наділенні особливими функціями

Президії Верховної Ради України [15, с. 10]. Суттєвим новим положенням у Конституції стало закріплення права законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР. Суб'єктами законодавчої ініціативи стали Президія Верховної Ради Української РСР, Рада Міністрів Української РСР, постійні та інші комісії Верховної Ради Української РСР, депутати Верховної Ради Української РСР, Верховний Суд Української РСР, Прокурор Української РСР.

Урядом Української РСР та найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР була Рада Міністрів Української РСР. Вона була правомочна вирішувати всі питання державного управління, зараховані до відання республіки. На відміну від Конституції 1937 р., в Основному Законі не була чітко прописана структура союзно-республіканських і республіканських міністерств та державних комітетів республіки. Натомість утворювалася Президія Ради Міністрів Української РСР як постійний орган для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та інших питань державного управління. На реалізацію положень Конституції України 19 грудня 1978 р. був прийнятий Закон Української РСР «Про Раду Міністрів Української РСР» [16]. Закон визначав основні напрями та принципи діяльності уряду, його компетенцію та повноваження. Згідно із Законом Рада Міністрів Української РСР об'єднувала і спрямовувала роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів. Рада Міністрів Української РСР вносила у Верховну Раду Української РСР, а в період між сесіями Верховної Ради Української РСР – в її Президію, пропозиції про утворення і ліквідацію міністерств і державних комітетів Української РСР. Перелік союзно-республіканських, республіканських міністерств та державних комітетів тепер було визначено саме цим Законом (ст.ст. 24–26) [16]. Виключення переліку міністерств із Конституції України позбавило новий Основний Закон УРСР необхідності постійного внесення змін у разі утворення, реорганізації чи припинення діяльності органів центральної влади.

Органами державної влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах Української РСР залишалися обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів були виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету. Питання діяльності органів місцевої державної влади також регулювали Закон Української РСР «Про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих Української РСР» від 15 липня 1971 р. (у редакції від 28 листопада 1978 р.), Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1968 р. «Про основні права і обов'язки селищних і сільських Рад народних депутатів», укази Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1971 р. «Про основні права і обов'язки районних Рад народних депутатів»

та «Про основні права і обов'язки міських і районних у містах Рад народних депутатів» (укази у редакції від 28 листопада 1978 р.).

Ст. 149 Конституції УРСР закріплювала виключне право на правосуддя в Українській РСР тільки за судами. Судову систему республіки становили Верховний Суд Української РСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди. Організацію і порядок діяльності судів регулював Закон УРСР «Про судоустрій Української РСР» від 5 червня 1981 р. За Конституцією фактично зберігалася система прокурорського нагляду, що була утворена ще у 1937 р. Порядок призначення Прокурора Української РСР, прокурорів областей, районів та міст залишався незмінним. Завдання, основні напрями діяльності та принципи організації органів прокуратури, а також система цих органів регулювалася Законом СРСР «Про прокуратуру СРСР» від 30 листопада 1979 р.

При усій критиці окремих положень Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. варто зазначити, що Основний Закон залишався чинним до прийняття Конституції України від 28 червня 1996 р. Погоджуючись із твердженням дослідника українського радянського конституціоналізму О. Гончаренка, що «Україна впродовж радянського часу не мала власної конституції, так як текст конституції України цього періоду був лише копією інших радянських державних утворень» [17, с. 4], зауважимо, що вона вперше увібрала в себе низку положень міжнародного конституціоналізму, особливо в частині декларування прав та свобод.

Основними недоліками Основного Закону УРСР 1978 р., на нашу думку, стало те, що в процесі конструкції системи державної влади вона не брала за основу принципу поділу влад, не створювала системи стримування та противаг, встановлювала жорстку вертикальну субординацію органів влади. Місцеві органи влади (в Конституції – «місцеві органи державної влади та управління»), хоч і мали певні елементи місцевого самоврядування (наприклад, обиралися мешканцями територіальних одиниць), загалом були позбавлені децентралізації та справжнього народовладдя, а виконавчі комітети рад народних депутатів становили кінцеву ланку єдиної вертикальної системи радянської влади, що перебувала під партійним керівництвом.

Висновки. Таким чином, український радянський конституційний процес другої половини 1960-х рр. – другої половини 1980-х рр. відображав конституційні процеси СРСР. Конституція УРСР, як і конституційні акти інших радянських республік, було фактично копією Конституції СРСР 1977 р. Український конституціоналізм зазначеного періоду не був самостійним явищем, перебував під пильним ідеологічно-партійним контролем та був спрямований на конституційне оформлення центральних положень функціонування УРСР у складі СРСР. Позитивним стало відображення вперше в Основному Законі УРСР розділу «Держава і особа», що, на нашу думку, стало прямим наслідком певного поте-

пління у відносинах між СРСР та Заходом, участі СРСР та УРСР у міжнародних процесах. Проте перемога консерваторів та встановлення в країні авторитарного радянського режиму на чолі з Л. Брежневим не тільки зупинили процеси демократизації, а й залишили низку конституційних норм декларативними через відсутність механізму їх реалізації. Утім варто

зауважити, що саме Конституція УРСР 1978 р. стала базою демократизації суспільних процесів у період перебудови та основою конституційного будівництва в Україні в період незалежності, а нова Конституція України 1996 р. увібрала в себе положень, які були закріплені ще в попередньому Основному Законі республіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 гг. Доклад Н.С. Хрущева 27 января 1959 года. *Материалы внеочередного XXI съезда КПСС*. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959. 260 с.
2. Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 гг. *Материалы внеочередного XXI съезда КПСС*. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959. 260 с.
3. Программа Коммунистической партии Советского Союза. *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет*. Москва : Политиздат, 1962. 592 с.
4. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXIV съезду Коммунистической партии Советского Союза. *XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 г. Стенографический отчет*. В 2-х т. Т. 1. Москва : Политиздат, 1971. 599 с.
5. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии девятого созыва 7 октября 1977 г. Москва : Политиздат, 1977. 129 с.
6. Медушевский А.Н. Основной закон СССР 1977 г.: государство и личность в эпоху «Развитого социализма». *Полития*. 2014. № 3 (74). С. 149–168.
7. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки, 1 августа 1975 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text.
8. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>.
9. Мироненко О.М. Історія Конституції України. Київ : Де Юре, 1997. 60 с.
10. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
11. Кісс С.В. Конституційне визначення України як соціальної держави: історико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 3. С. 13–16.
12. Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія. Київ: Юридична думка, 2012. 592 с.
13. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text>.
14. Медвідь А.Б. Закріплення прав людини та основоположних свобод у Конституції УРСР 1978 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Випуск 44. Том 1. С. 55–58.
15. Пустовіт Ж.М. Становлення та розвиток функцій Верховної Ради України. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 8–14.
16. Про Раду Міністрів Української РСР : Закон Української РСР № 4157-IX від 19 грудня 1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4157-09/ed19781219#Text>.
17. Гончаренко В.Д. Конституційне будівництво в Україні у XX ст. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції. Харків : ФОП Бровін О.В., 2016. С. 3–4.